

A TELEPÜLÉSEK BELSŐ SZERKEZETÉNEK VIZSGÁLATA A LAKOSSÁG TÉRBELI ELOSZLÁSA ALAPJÁN

*(A survey of the inner structure of the settlements by the spatial
distribution of population)*

KOCSIS ZSOLT

Bevezetés

Győr, Szombathely és Veszprém összehasonlítása számos problémát vet fel. Vajon a hasonlóságok vagy a különbségek hangsúlyozása legyen-e a fontosabb. Most azonban másodlagos a kérdés, mert a belső szerkezet feltárása a külön-külön is érdekes feladat, az azonosságok és az eltérések csak az összehasonlításban kapnak nagyobb szerepet. Az 1980. és 1990. évi népszámlálások számlálókörzetsoros adatainak számítógépes feldolgozása számos eredményt hozott, melyek részben módszertani jelentőségűek, részben a városok térszerkezetének feltárását tették lehetővé, természetesen az évtizednyi, rövid időtáv és a rendelkezésre álló népszámlálási adatok adta korlátok között.

Ezért a tanulmány egyfajta kísérletnek is számít, az alkalmazott módszer és a felhasznált adatok próbája, hogy a 2000. évi népszámlálás után három időpontra elvégezhető legyen az újabb vizsgálat. Ez azért is ígérkezik nagyon érdekesnek, mert az 1980-as adatok még elég jól mutatják a szocialista rendszer uniformizáló hatását, az 1990-es adatokban már fellelhetők a nagyobb szabadságfok jelei, a panel *lakótelepekkel* szemben az *egyéni* lakásépítések térnyerését, míg a következő népszámlálás talán már egy majdnem teljesen piacgazdaságra épülő társadalom képét hozza.

Kiinduló helyzet, felhasznált adatok

A *városszerkezet* szempontjából fontos tényezők közül a domborzati-vízrajzi adottságok igen eltérőek. Győrben a nagy vízfolyások alapvetően meghatározzák a városképet, hiszen a forgalom számára komoly akadályt jelentenek. A nagy költségek miatt viszonylag kevés híd épült, ami az úthálózatot az átkelési pontokhoz koncentrálja.

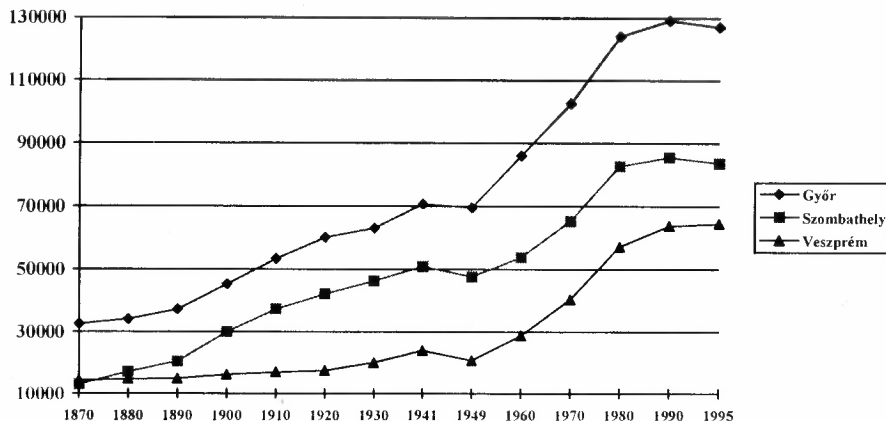
Szombathely esetében a két kis patak nem befolyásolta döntő a városképet, a kis medrek nem hagytak mély nyomot az utcahálózatban.

Veszprémben a dombok jelentik a domináns elemet, a meredek kiemelkedések és a viszonylag mély, szűk völgyek határozottan kirajzolódnak a város térképén.

Természetesen a népesség maga és abszolút száma is alapvető a városszerkezet kialakításában. Részben a lakosság által üzött foglalkozások, a különböző gazdasági létesítmények, részben az egyéb társadalmi-gazdasági funkciók, a lakófunkció térigénye miatt.

Az 1. ábra a modern népszámlálások adatai alapján mutatja be a városok népességfejlődését a jelenlegi közigazgatási határokra vonatkoztatva.

I. ÁBRA
A vizsgált városok népességszámának alakulása
(The number of population in the cities)

Forrás: KSH.

I. TÁBLÁZAT
A vizsgált városok néhány belterületi és külterületi adata (1995. január 1.)
(Some inner and outer city-area data of the cities)

Megnevezés - város	Győr	Szombathely	Veszprém
Földterület (ha)	17479	9752	12693
Lakónépesség (fő)	127236	83694	64622
A központi belterület lakónépessége (fő)	114188	84657	59792
Az 1970 után csatolt falvak lakónépessége (fő)	14754	873	3534
Központi belterület aránya a lakónépességéből (%)	88,28	98,87	93,62

Forrás: KSH.

Látható, hogy a három város népessége közel sem egyenlő. Kisebb településeken a területhasznosítás is egyhangúbb lehet, a különböző övezetek, zónák kevésbé hangsúlyosak, vagy egyáltalán nem alakulnak ki. Mivel magyar viszonylatban még Veszprém népessége is nagyon számít, ezért megfelelően kis alapegységet választva elegendően finom tagolását adhatjuk a város szerkezetének.

Mivel a statisztikai adatok háztartásonkénti, személyenkénti adatai nem hozzáférhetők, de nem is lehetne feldolgozni azokat (elsősorban a térképi ábrázolás lenne költséges, problematikus, többek között a térben egymás fölött elhelyezkedő személyek, lakások miatt), ezért kézenfekvő a 150-350 főt magukba foglaló számlálókörzetek használata.

Sajnos, a számlálókörzetek beosztása nem teszi lehetővé korábbi adatok felhasználását, ami azért is gondot okoz, mert tíz év igen kis idő, ezért a városokban lezajlott társadalmi folyamatok dinamikája csak nehezen adható vissza. Ez a kijelentések értékéből is sokat

elvesz, hiszen nehezen igazolható, hogy pl. tendenciáról van szó, nem pedig véletlen, rövid életű folyamatról. Az 1980-1990-es népszámlálások rendelkeznek az összehasonlítást lehetővé tevő azonos területi vonatkoztatással, a korábbi népszámlálások nem, viszont a 2000. évi az utolsó kettő bázisán zajlik majd, ezért adataik összevethetők lesznek a térben is.

A rendelkezésre álló adatok eltérő struktúrája miatt csak *huzsonhat mutató került felhasználásra*, ezek azonban már mindkét időpontra majdnem teljesen azonos körzetbeosztással kerültek felvételre, tehát az összehasonításra alkalmasak.

A huzsonhat mutatóból négy a népesség korszerkezetét írja le, egy az iskolázottságát, hat a foglalkozási struktúrát, illetve az aktivitást. Végül tizenöt a lakásállomány infrastrukturális felszereltségét, a lakások korát, a házak lakás- és emeletszámát, a lakásellátottságot (pl. egy lakásra jutó lakó, család, háztartás, a családok, háztartások nagysága, stb.) mutatja be.

Az adatok ábrázolása Mapinfo szoftver segítségével a városok digitalizált térképén, számlálókörzetsorosan történt. Ez nagyban megkönnyítette a feldolgozást, kiértékelést, de a kijelentések alátámasztására, illusztrálására is kiválóan alkalmas.

A térképek a kereskedelemben beszerezhető várostérképek erősen csökkentett tartalmának digitalizálásával készültek, majd új rétegeként felkerült a számlálókörzetek határa is.

A népszámlálási körzetek használata igen nagy előny a korábbi városszerkezeti, elsősorban morfológiai vizsgálatokkal szemben, ahol a hagyományos kézi rajzolás adta lehetőségek miatt általában városrendezési körzetek szintjén készültek a feldolgozások és az ábrák is.

Ugyancsak komoly előny volt a nagy merítés, hiszen a szükségből kihagyott számlálókörzetek (intézményi háztartások - kollégiumok, gyermek- és nyugdíjas otthonok, munkásszállások, stb., illetve a külterületek - gátórházak, kisebb mezőgazdasági jellegű telepek, üzemek, stb.) nélkül is általában a városok népességének 95%-a a vizsgálat tárgyát és alanyát képezte.

A külterületek a dunántúli városoknál hagyományosan kis százalékát jelentik a városi népességnek, ráadásul teljesen torz kor- és foglalkozási struktúrájuk az adatok feldolgozásánál hasonló problémákat jelentett volna, mint az intézményi háztartásoké. Kétségtelen, hogy ezek is város részét képezik, de a feldolgozás során olyan mennyiségű többlet munkát eredményeztek volna, amelynek eredmény-oldalon nincs meg a megfelelő haszna.

A számlálókörzetek egyébként sok kellemetlenséget okoztak, ami arra vezethető vissza, hogy a Központi Statisztikai Hivatal a saját maga számára gyűjti az adatokat elsősorban, a szervezeten kívüli felhasználók igényei alig játszanak szerepet az adatbázisok struktúrájának kialakításában. Igaz ez mind a vonatkoztatási alap, mind a felvett mutatók esetében.

A számlálókörzetek határai ugyanis túlságosan nagy ingadozást mutatnak, lehatárolásuk gyakran önkényes. A kutatható térszerkezet legkisebb elemeiként több figyelmet érdemelnének. Szükségszerű módosulásuk (építkezések, bontások) nem okoz problémát, ennyi pontatlanságot a vizsgálat még elbírna, de a térképi ábrázolásuk nehézkes. A kis népesség miatt a panelházak néhány lépcsőháza kitesz egy-egy körzetet, ezek pedig alig láthatók a város térképén.

Máskor viszont hatalmas, városrész nagyságú számlálókörzetek is vannak, amelyek a tematikus ábrázolásokon hatalmas, egybefüggő foltként jelennek meg. Azt a látszatot

keltik, hogy a város jelentékeny részét képezik az éppen bemutatott szempontból, miközben egyetlen számlálókörzetként arányuk az össznépelességen belül általában ezrelékes nagyságrendű.

Ez a probléma vetette fel az adatok intenzitás szerinti vonalkázással való bemutatásának korlátait. Más módszer azonban nem adódott, mert a pontokkal történő ábrázolás a számlálókörzetek igen nagy területbeli szórása miatt ugyanúgy torzította a képet, a színes ábrázolás pedig a sokszorosítás, a publikálás során okozott volna gondokat, ráadásul az eredmény ott sem lett volna sokkal korrektebb.

Míndezek ellenére a számlálókörzetsoros adatok feldolgozása és bemutatása sokkal jobb eredményt adhat, mint a kérdőíves, viszonylag kis mintára támaszkodó felmérés. Igaz, az adatok nem frissek, nincs mód egyéni válaszok adására, de mivel majdnem teljes meritést jelentenek, a levont következtetések megalapozottak.

Eredmények

A munka abból a feltételezésből indult ki, hogy a lakóhely, lakókörnyezet befolyásolja, alakítja az embert, az viszont szintén átalakíthatja lakókörnyezetét. Egy település életében nem közömbös, hogy a népesség (összesen vagy városrészenként értelmezve) rendelkezik-e azokkal a képességekkel, lehetőségekkel, amelyek pozitív irányú átalakítást tesznek lehetővé. Más esetben pedig jövedelmi szintje, társadalmi helyzete, kora, stb. okán akarva-akaratlanul is a leromlás felé mozdítja el lakókörnyezetét, annak infrastruktúráját, épületállományát lelakva a városrész megítélését, presztízsét, ezáltal az ott élők megítélését is rontva, tovább rontva.

Ugyancsak meghatározó, hogy a város tud-e olyan területeket kínálni, amelyek megfelelő feltételeket nyújtanak a társadalmi élettevékenységek, a munka, a pihenés, stb. számára. Amennyiben nem, akkor az aktívak, a társadalmilag, anyagilag mobil lakosok elhagyják a várost.

Ezért is fontos a lakosság térbeliségének kutatása, mert települések társadalmi térszerkezete (foglalkozási-, korstruktúra, stb.) a lakásmutatókkal kiegészítve nagyon jól jelzi az adott városrészek pillanatnyi helyzetét, lehetőségeit. A település belső terében zajló átrendeződési folyamatokat ismerve időben be lehet avatkozni, hogy egy-egy lakónegyedet megmentsenek a pusztulástól, hogy egy-egy elesett társadalmi rétegnek jobb lakókörnyezetet teremtve mentőövet dobjanak.

A feltevés egyik fele inkább a szociológia tárgykörébe tartozik: a városi térben elfoglalt hely részben tükrözi a társadalmi helyzetet, részben okozója, részben következménye annak. A lakosokra gyakorolt átalakító hatása jelen kutatás módszereivel, eszközeivel közvetlenül nem igazolható.

Közvetve érvényesül, amennyiben az uniformizált panel lakótelepeken 1990-re a lakosok foglalkozási- és korszerkezete is egyöntetűbb lett, mint 1980-ban volt. Mivel kevés változatosságot kínál a panel, lakói részben elszürkülnek, részben kicserélődnek, olyanok költöznek be, akiknek meg kell elégedniük a körülményekkel.

A másik felét sokkal jobban alátámasztják az adatok: az ember átalakítja lakókörnyezetét, a teret, amelyben lakik.

A *térinformatikai* rendszerben történő ábrázolás segítségével jól nyomon követhetők a városi téren belüli mozgások. Ezekből arra lehet következtetni, hogy a vizsgált időpontban az egyéb ágakban tevékenykedő, általában idősebb aktív korú lakosok, a jobb

lakáskörülményekből ítélve magasabb jövedelemmel rendelkezők bizonyos koncentrálódása a kertvárosias, többnyire a csatolt falvak területén található lakóközrzetekben nem véletlen.

Mivel a korábbi időponthoz képest jelentősen csökkent a belső területek abszolút túlsúlya, a lakótelepek magas részeseése az ilyen adatokkal jellemezhető lakosok körében, a csatolt falvak esetében nem csupán a városi átlagba simuló elmozdulásról van szó.

A korábban egyértelműen *falusias jellegű városrészek*, a csatolt falvak (szub)urbanizálódása, az infrastruktúra bizonyos elemeinek városias szintre emelkedése, a lakosság kor- és foglalkozási szerkezetének városiasodása nem oka a magasabb státuszú rétegek kiköltözésének, hanem következménye.

Az idősebb falurészek fennmaradó alacsonyabb színvonalú lakásállomány, az öregebb korszerkezet, az ipari és mezőgazdasági foglalkoztatottak viszonylagos magas aránya megmaradt. Az új utcákból álló falurészekben viszont városias népesség foglalkozási szerkezte (egyéb és szellemi keresők túlsúlya), a laksűrűség magasabb (kisebb kertek, több szintes házak, stb.), jobb a lakások felszereltsége, magasabb a szobaszáma.

A város belső területéről kiköltözők városias formálják új lakóhelyüket, míg a hagyományos, elsősorban építészeti értelemben vett városias (magas házak, nagy laksűrűség) panel lakótelepek népessége a falvakéhoz kezd hasonlítani.

A települések szerkezte általában négy övezetre osztható. A legbelső történelmi mag megőrizte centrumszerepét, lakófunkciói feléledőben vannak, lakásállománya fokozatosan javul, lakóköznyezetként presztízse gyorsan emelkedik.

A második övezet a kisvárosias, néha kertvárosias, villanegyed szerű városrészek övezete. Ezekben terjednek a belvárosból kiszoruló különböző gazdasági tevékenységek. A lakások nagyobb alapterületűek (általában régi polgárházakról van szó), ezért kisebb vállalkozásokat képesek befogadni.

A harmadik övezet a lakótelepeké. Itt a lakosság korösszetétele változatos, de foglalkozási szerkezte az ipar és az egyéb ágak által meghatározott. A lakótelepek első ütemei előregedőben vannak, a legkésőbb épített tömbökben még sok fiatal, gyermek él.

A negyedik övezet az utóbbi évtizedekben a városokhoz csatolt falvak területe. Itt egyöntetűen a népesség fiatalodása, a lakások korának és minőségének, nagyságának emelkedése figyelhető meg. A foglalkozási szerkezet alapján városiasnak nevezhető területekről van szó.

A településen belüli térben elmozduló népesség a városrészeket is elmozdítja egy minőségi skálán. A magasabb jövedelmű rétegek beköltözése megemeli a városrészek presztízst, az alacsony jövedelműeké csökkenti. Ennek megfelelően a városon belül pl. az elit negyed is vándorlásba kezd. A belvárosok korábbi elhanyagolása után a hagyományos kertvárosok, majd az utolsó évtizedben a csatolt falvak területére került. 1990-ben Veszprémben és Győrben is kimutathatóan ez a mozgás részben ismét a régi városmag felé irányul.

Szombathelyen a belváros sosem veszítette el presztízst, a két háború között épült, jó minőségű lakásállományának köszönhetően meg tudta őrizni lakófunkcióit és az állami nagyberuházások, lakásépítések is megkímélték. Ezért a városmagot viszonylag ritkán csúfítják el modern, a környezetbe nem illő épületek, ugyanakkor felújítása sem olyan kampányszerűen történt, történik, mint Veszprémben és Győrben az óvárosoké.

Mivel a belváros nem szorult komolyabb rehabilitációra, ezért a tehetősebbek kiáramlása nem volt jelentős az elmúlt évtizedekben, ugyanakkor a visszaáramlás sem lehet olyan markáns, mint a másik két város esetében.

A sűrű beépítettség miatt azonban nem is lehet a magasabb jövedelműek beköltözésének célpontja, azok inkább a csónakázó tó körüli, zöldterülettel bővelkedő területeket preferálják.

A mozgások irányultságában felfedezhető különbségek okai sokrétűek. Jelen kutatás nem is tudja ezeket feltárni, de még a lehetséges tényezők felsorolása is meghaladhatná a tanulmány kereteit.

Minden esetre megemlítendő a *természeti tényezők és a történelem* által befolyásolva kialakult és fennmaradt régi városszerkezet eltérő fontossága. (Győrben kifejezetten nagy kiterjedésű a történelminek tekinthető városmag, Veszprémben sokkal kisebb volt, ráadásul nagy részét elpusztították az elmúlt évtizedek építkezései. Szombathelyen pedig tulajdonképpen csak a közintézmények nagyobb épületei jelentik a történelmet, a lakóházak között igen kevés a komoly értéket képviselő műemlék, így a történelmi mag néhány utcányi.)

Ugyancsak fontos a *helyi és az országos politika szerepe*. Közismert a megyeszékhelyek közötti rivalizálásnak pl. a toronyházak építésében is megnyilvánuló hatása, de napjainkban is határozottan irányíthatja a város a térszerkezetet formáló folyamatokat, hiszen a különböző beépítési lehetőségek felkínálása, a városi telekpolitika, a rendeletek útján más és más irányba lehet terelni lakásépítéseket, a városon belüli mozgásokat.

Végül megfelelő adatok és információk hiányában csak utalni lehet a helyi társadalom, illetve a *helyi gazdaság*, azok résztvevőinek vásárlóerejére is.

A vizsgálat azt is bizonyította, hogy a számlálókörzetekből felépülő városrendezési körzetek, a tradicionális városrészek nem alkotnak összefüggő, egységes területeket. Túl nagy megfigyelési egységek ahhoz, hogy egy város társadalmának térszerkezetét bemutathassák.

A települések morfológiai elemzése is csak ezen a kiindulási egységen alapulhat, mert kisebb városokban egy-egy lakónegyed túl nagy területet jelenthet. Egymástól élesen elkülönülő lakókörnyezetek is eltűnhetnek egy szürke, semmit mondó városrendezési körzet átlaga mögött.

Az adatok sokváltozós elemzése viszonylag objektív, a kutató által végzett paraméterezést sem torzítja jelentősen a képet. Későbbi időpontban újra lefolytatható, a vizsgálat más településekre is elvégezhető, ezért különösen alkalmas összehasonlító kutatások végzésére. Megfelelő számítástechnikai háttérrel olcsó és gyors módszer egy adott település, vagy több település összehasonlító városszerkezeti kutatására.

A földrajzi információs rendszerek ugyan először a természeti földrajzban kerültek alkalmazásra, de a társadalomföldrajz is jól tudja hasznosítani ezeket. Nem csak a tematikus térképek előállításával szolgálhatja a kutatást egy földrajzi információs rendszer, hiszen megfelelő adatokkal feltöltve különböző városi térfolyamatok modellezését, a várostervezést, fejlesztést is lehetővé teszi, segíti. Az adatok feldolgozása terén olyan hatékony eszközt jelent, amely jelentősen meggyorsítja az eredmények elkészültét és így közlését is.

Az adatok bemutatásával pedig korábban szinte elérhetetlen pontossággal és gyorsasággal lehet a városszerkezet különböző elemeit bemutatni, hiszen pl. a kis területű számlálókörzetek egy hagyományos technikával készült tusrajzon nem is voltak bemutathatók.

A városok vizsgálata digitalizált térképek segítségével, térinformatikai keretek között történt. Tulajdonképpen egy modell került megalkotásra, hogyan lehet a várost érintő problémákat térbeli egységekhez kapcsolódó adatok formájában megfogni, vizsgálni, később kezelni.

Megfelelő érdeklődés mellett, komolyabb eszközigénnyel szinte korlátlan a felhasználási lehetőség. A demográfiai hangsúlyú elemzés is nagyon jó szolgálatot tehet városi szintű stratégiai döntések meghozatalánál. Akár számlálókörzet szintű népesség-prognózis alapját is képezheti, vagy egy fájdalmasan aktuális példaként említhető alkalmazási terület: néhány évre előre tervezni lehet, melyik városrészben hány iskolát kell bezárni tanulók hiányában.

Ugyancsak alkalmas a rendszer telekhatáros térképekre alapozva az ingatlanárakkal feltöltve azok alakulásának modellezésére, előrejelzésére.

A társadalmi mozgások figyelésével megelőzhető egész városrészek lepusztulása. Megfelelő beavatkozással az előregedés, az épületállomány leromlása megelőzhető, ezáltal az ott lakók számára jobb minőségű lakókörnyezet, jobb élet és ezáltal jobb kilátások, szebb jövő biztosítható.

Irodalom

- Becsei J. (1986) Településen belüli társadalom és morfológia. *Alföldi Tanulmányok* XII. 80-97. o.
- Berényi I. (1992) Az alkalmazott szociálgeográfia elméleti és módszertani kérdései. *Földrajzi Tanulmányok* 22. Budapest.
- Faßmann, H. (1991) Faktorökológia - kutatási koncepció zásukcában? *Tér és Társadalom* 1. 73-85. o.
- F. Kovács E. (1991) *Városok sokváltozós térben*. Budapest.
- Kárpáti Z. (1991) *Várostervezés és a polgárosodás esélyei*. Kutatási beszámoló, Kézirat. Budapest.
- Kocsis Zs. (1990) *Győr regionális térszervező funkcióinak néhány elemének vizsgálata térben és időben*. Kézirat, egyetemi szakdolgozat, Győr, 66. o.
- Kocsis Zs. (1992) *A faktor- és klaszteranalízis alkalmazási lehetőségei a városszerkezet kutatásában Győr példáján*. Kézirat, egyetemi doktori disszertáció, Halimba, 203. o.
- Kocsis Zs. (1993) *Three phases of urbanization of Győr*. *Architektura a Urbanizacia*, megjelenés alatt, Bratislava.
- Kocsis Zs. (1994) *The historical and recent problems of suburbanization in Győr*. In: *Seconde Conference International d' Histoire Urbaine*, Strassbourg, 1-7. o.
- Konrád Gy. - Szelényi I. (1989) *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest.
- Központi Statisztikai Hivatal és megyei igazgatóságainak kiadványai:
Az 1980. És 1990. évi népszámlálás adatai. Külterületi és számlálókörzetsoros adatok. Győr-Sopron, Vas és Veszprém megyék kötetei.
- Az 1990. évi népszámlálás adatai. CD-ROM sorozat 3. sz. Budapest.
- Győr-Moson-Sopron, Vas és Veszprém megyék statisztikai évkönyvei. Győr, Szombathely, Veszprém.
- Lichtenberger, E. (1987) *Stadientwicklung und dynamische Faktorökologie*. Wien.
- Szelényi I. (1990) *Városi társadalmi egyenlőtlenségek*. Budapest.
- Tózsza I. (1995) Budapest zöldterületeinek földrajzi vizsgálata. *Földrajzi Értesítő* 3-4. sz. 193-212. o.

Abstract

The study started from the concept that the place of residence, the residential environment shape and influence people who, in return, can also transform their residential environment. It is not indifferent in the life of a settlement whether its population is endowed or not with the skills and possibilities which enable transitions of a positive direction. In other cases, because of their income level, social position, age etc., they cannot help bringing their residential environment towards deterioration, running down infrastructure and buildings, thus worsening, further worsening the judgement and prestige of certain parts of the towns and this way also of those who live there.

It is also decisive if a town can provide or not areas offering acceptable conditions for social activities, work, recreation etc. If not, the active, socially and financially mobile citizens will leave the town.

Among other things, that is why researches on the spatial characteristics of population are important: The social spatial structure of the individual settlements, supplemented with housing indices, are very good indicators of the present situation and opportunities of certain parts of the towns. Knowing the rearrangement processes in the inner space of the settlements, intervention may come in time in order to save some blocks from deterioration and give some handicapped social layers a last chance by creating a better residential environment.

Half of the concept is of rather sociological nature: The place occupied in the urban space partly reflects, partly causes and partly is the result of the social position. Its population-transforming effects indirectly work, as in the uniform block of flats the occupational and age structure of the population became much more homogeneous by 1990 than it was in 1980. As the panel flats offer little versatility, their population partly becomes apathetic, partly is exchanged and those move in who have to make do with the existing conditions. The other half is much better supported by data: Human beings transform their residential environment, the space in which they live.